

Tariat Yazıtı Kuzey Yüzü 5. Satırında Bulunan *YGmA : LWmičIsI : kI : YWRtIdI* Harf Kümesi Üzerine Düşünceler

Mihriğül Helil*
(Pekin)

Özet: Özet: Günümüzde, Moğolistan Kültürel Miras Merkezi'nde sergilenmekte olan Tariat yazıtı, Uygur Kağanlığı (744-840) dönemine ait önemli yazıtlardan biridir. Bu yazıtın büyük bir bölümü sağlam şekilde günümüze ulaşmış ancak bazı kısımlar hasar görmüştür. Yazıtın kuzey yüzünün 5. satırındaki bazı harflerin hasar görmesi, bu satırdaki kelimelerin okunması ve anlamlandırılmasında tartışmalara yol açmaktadır. Bu makalede bu satırdaki *YGmA : LWmičIsI : kI : YWRtIdI* harf kümesi üzerinde bazı yeni düşünceler ortaya konulacaktır.

Anahtar sözcükler: Eski Türk Yazısı, Uygur Kağanlığı, Tariat Yazıtı

Abstract: On *YGmA : LWmičIsI : kI : YWRtIdI* in the 5th Line on the North Side of the Tariat Inscription

An One of the important inscriptions from the Uygur Kaghhanate (744–840) that is on display at the Cultural Heritage Center of Mongolia is the Tariat inscription. While some of this inscription has been damaged, the majority of it has been preserved in a stable state and has survived to this day. There have been disagreements regarding the correct interpretation and comprehension of the words on line 5 due to damage to a few letters on the northern face of the inscription. This piece offers fresh perspectives on how to

* Institute of Ethnology and Anthropology, Chinese Academy of Social Sciences, mireguli@cass.org.cn; ORCID ID: 0000-0003-4666-0576.

read and understand the fifth line of the inscription, which is YGmA: LWmiçIsI: kl:YWRtIdI.

Keywords: Old Turkic Script, Uygur Kaghanate, The Tariat Inscription

Giriş

1956 yılında Moğol arkeolog Ts. Dorjsüren, Moğolistan'ın Arhangay bölgesindeki Tariat Sum ilçesinin batısında Terh Irmağı yakınlarında Tariat yazıtının ilk parçasını bulunmasıyla beraber yazıt bilim dünyasında yer almaya başlamıştır. 1970 yılında bölgede kazı çalışmalarını sürdüren Ser-Odjav ve Volkov yazıtın diğer iki parçasını da çıkarmıştır. Akabinde, yazıtın tamamı Ulaanbaatar'a nakledilmiş, Moğolistan Bilimler Akademisine bağlı Tarih ve Arkeoloji Enstitüsünün bahçesinde muhafaza edilmiştir (Mert 2010: 142). Yazıt, 26 Haziran 2021 tarihinde Moğolistan Kültürel Miras Merkezine getirilmiştir (Doğan 2021: 678).

Uygur kağanlarından Bügü Kağan (759-779), babası El-Etmiş Bilge Kağan (747-759) adına Tariat yazıtını diktirmiştir. Araştırmacılar yazıtın dikildiği tarih üzerinde çeşitli görüşler ortaya atmışlardır. Tekin (1983: 800) 752 yılında yazıt için hazırlıkların başladığını 753 yılında ise yazıtın tamamlandığını ortaya koymaktadır; Rybatzki (2011: 66) ise 754 ya da 755 yıllarında yazıtın dikilmiş olabileceğini düşünmektedir.

Taryat yazıtıyla ilgili araştırmalar 1975 yılında Moğol bilim insanı Şinehüü'nün *Tariatın orhon biçigiyn şine dursgal* adlı yayınıyla başlamıştır. Araştırmaların başlamasını takiben birçok bilim insanı yazıt üzerinde çeşitli çalışmalar gerçekleştirmiştir. Özellikle 1980'li yılların başlarında Klyaštorniy ve Tekin, Tariat yazıtı üzerine makaleler yayımlamışlardır ve bu çalışmalar yazıtın anlamlandırılması bakımından çok önemli bir yere sahiptir. 1990'lı yılların sonunda Japon bilim insanı Katayama, Moğolistan'a gidip yazıt üzerinde bizzat araştırmalar gerçekleştirmiştir. Mert ise 2010 yılında yayımladığı *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes-Tariat-Şine Us* adlı eserinde epigrafik belgelemelerde yazıtın üzerindeki bütün harflerin güncel durumunu açık bir şekilde belgelemiştir. Bu çalışma bundan sonraki araştırmalar için önemli başvuru kaynağı olmuştur. Ayrıca Berta (2004), Aydın (2011), Mert (2010), Ölmez (2018) gibi bilim insanlarının yayınlarında yazıt üzerinde yeni düşünceler bulunmaktadır. Hong Yongming (2012) Tariat

yazıtındaki anlatılardan yola çıkarak tarihî hadiseleri de değerlendirmeye çalışmıştır; fakat Hong'un kullandığı metin ve gerçekleştirdiği metin çevirisinde yazıtın orijinal hâlden uzaklaştığı görülmektedir.

Tariat yazıtındaki bilgiler Uygur Kağanlığı'nın ilk dönem tarihi için önemlidir. Ancak bu yazıtın tarih bilimi açısından değerlendirmeden önce metnin doğru okunması ve anlamlandırılması gerekmektedir. Tariat yazıtında aşınmış dökülmeye yüz tutmuş, tamamen dökülmüş ya da bir kısmı kırılmış olan harfler bulunmaktadır. Bu hasarlı kısımlar bazen Şine Usu ve Tes yazıtlarının yardımıyla çözülebilir ancak çoğu durumda buna imkan yoktur. Karcaubay (2011) ve Hong Yongming (2012), araştırmalarında bu gibi eksiklikleri gidermeye çalışmışlar; fakat bunları yaparken hangi gerekçeleri göz önünde bulundurdıklarına dair açıklama yapmamışlardır. Bu yüzden bu araştırmacıların eserlerini kullanırken ihtiyatlı olmak gerekir.

1. *YGmA : LWmičIsI : kI : YWRtIdI* Harf Kümesi Hakkında Bilim Dünyasındaki Çeşitli Görüşler

Araştırmacılar, Tariat yazıtındaki çoğu harfin okunması ve anlamlandırmasında hemfikirdirler, buna rağmen bazı kısımlar üzerinde tartışmalar hala devam etmektedir.

Makalemizde, Tariat yazıtı kuzey yüzü 5. satırında bulunan *YGmA : LWmičIsI : kI : YWRtIdI* harf kümesi üzerindeki tüm yorumlar göz önünde bulundurulmuş, farklı okumalar ve farklı çeviriler karşılaştırılmıştır. Ayrıca Mert'in gerçekleştirdiği epigrafik belgelemeye dayanarak *YGmA : LWmičIsI : kI : YWRtIdI* harf kümesi üzerinde bazı yeni görüşler ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Araştırmacılar *YGmA : LWmičIsI : kI : YWRtIdI* harf kümesi üzerindeki yaptıkları çalışmalarda çeşitli transkripsiyon sistemlerini uygulamış ve metni çeşitli dillere çevirmişlerdir. Aşağıda araştırmacıların harf kümesi hakkındaki orijinal okuma ve anlamlandırmaları verilmiştir:

1. Klyāstorniy (1982: 342, 345)

yaɣma lum čisi eki yoritdi.

He sent two (people against) the Yaɣma and (A)lum-čisi (or: Lum and Čisi?, Alumči from the Yaɣma people).

2. Tekin (1982: 48, 52), (1983: 807, 811)

yaɣma alum-čisi eki yur tedi.

Those who spelled out ... are the two brothers-in-law (?), the tax collectors (?) of the Yagma (tribe).

Bunca boyları, onların adları ve sanlarını Yağma (?) mültezimleri (?) olan iki kayınbirader (?) söyledi.

3. Katayama (1999: 170, 172)

yağma alumčisi eki y- /#///

two official creditors of the Yağma ...

4. Berta (2004: 255, 266), (2010: 249, 258)

yağma alwmčisi eki y ...

Nevét, (helyes) útját a jagmák táltosa (?) két ...

Yagmaların şamanı (?) iki ...

5. Geng Shimin (2005: 210)

yağma lum čisi eki yorİtdİ.

他派两支(军队)去(征讨)样磨(yağma)(部)(和)伦木•赤西(lum čisi).

6. Bazılhan (2005: 143)

yağma alum čisi eki ya...

жауымда: Алұм: Чісі екі: йа...

7. Mert (2009: 189, 191)

yagma alum čisi eki y#....

Yagma boyunun tahsildarı

8. Zhang Tieshan (2009: 234, 237)

yağma lum čisi eki yorİtdİ.

他派两支(军队)去(征讨)样磨部(和)伦木•赤西(lum čisi).

9. Aydın (2011: 57)

ayıgma lum? (kanım?) eçisi? eki ayur tedi.

söyleyen (anlatan) hanımın? amca(lar)ı (olan) iki anlatıcı? söyledi (anlattı).

10. Karcaubay (2011: 222, 225)

yağma alum çigil eki žurtdy.

Әлім, чігіл ел жүртты (елді).

11. Hong Yongmin (2012: 130, 133)

yağma lumčisi iki yoritdi.

yağma, lum čisi 两部出发了。

12. Ariz & Aydın (2014:238)

ayığma qanım? ečisi? eki ayur tedi.

däp bārgān qağanımniñ (?) tañiliri bolğan ikki sözligüçi (?) sözläp bārdi.

13. Ölmez (2018: 81, 84)

yağma : alum : çisi : eki y1Wr1 tedi :

Yağma, Alum, Çisi, iki kayın birader (?) dedi.

Araştırmacıların *YGmA: LWmiçIsI: kI:YWRtIdI* harf kümesi hakkındaki farklı okuma ve anlamlandırmalarını şu şekilde sınıflandırabiliriz:

1. *yağma lum čisi eki yoritdi*

a. “İki kişiyi Yağma ve Lum-çisi’ye (karşı) yürüttü.” (Klyāstormy).

b. “O, iki (ordu) Yağma (boyuna ve) Lum Çisi’ye (baskın yapmak için) gönderdi.” (Geng; Zhang).

c. “Yağma, Lum Çisi (bu) iki bölük yola çıktı.” (Hong).

2. *yağma alum-çisi eki yur tedi* “Bunca boyları, onların adları ve sanlarını Yağma (?) mültezimleri (?) olan iki kayınbirader (?) söyledi.” (Tekin).

3. *yağma alumčisi eki y-/#///*

a. “Yağma'nın iki resmi alacaklısı ...” (Katayama).

b. “Yağma boyunun tahsildarı ...” (Mert).

4. *yağma alwmçisi eki y ...* “Yağmaların şamanı (?) iki ...” (Berta).

5. *yağma alum çisi eki ya ...* “Şahsımın düşmanlarından Alum Çisi iki ...” (Bazılhan).

6. *ayıgma lum? (kanım?) eçisi? eki ayur tedi* “Söyleyen (anlatan) hanımın? amca(lar)ı (olan) iki anlatıcı? söyledi (anlattı).” (Aydın).

7. *yağma alum çigil eki žurtdy* “Alum ve Çigil boylarının halkı” (Karcaubay).

8. *yağma : alum : çisi : eki yI/WrI tedi* “Yağma, Alum, Çisi, iki kayın birader (?) dedi.” (Ölmez).

2. YGmA : LWmiçIsI : kI : YWRtIdI Harf Kümesi Hakkında Yeni Düşünceler

(1) YGmA : LWmiçIsI

Tariat Yazıtı kuzey yüzü 5. satırda geçen $\mathcal{D}^{\mathcal{F}}\mathcal{J}$ YGmA; bu 4 harften oluşan harf kümesi birçok araştırmacı tarafından *yağma* olarak okunmuş ve boy ismi olarak kabul edilmiştir.

Kuzey 5. satırda Tariat yazıtının yazarının ismi, yazıtı konu olan olaylar ve boyları anlatan şahısların isimleri geçmektedir. Aydın (2013: 18), yazıtın anlam bütünlüğünü göz önünde bulundurarak bu harf kümesini *ayıgma* “söyleyen” olarak okumayı teklif etmiştir. Ancak kuzey 5. satırda geçen $\mathcal{D}^{\mathcal{F}}\mathcal{J}$ YGmA harf kümesi, hemen altında yer alan 6. satırda da aynı biçimde $\mathcal{D}^{\mathcal{F}}\mathcal{J}$ YGmA olarak görülmektedir. Kuzey 6. satırdaki harf kümesi Aydın’ın da dahil olduğu bütün araştırmacılarca *yağma* kabile ismi olarak okunmuştur. Eğer kuzey 5. satırdaki harf kümesini *ayıgma* olarak kabul edersek, kuzey 5. ve 6. satırda yani alt alta hakkedilen *ayıgma* ve *yağma* iki kelime aynı biçimde yazılmış olur, ancak yazıtın yazarının bunu gözden kaçırdığını düşünmek pek olası değildir, bu durumda kuzey 5. satırdaki harf kümesinin de kabile ismi olan Yağma olduğunu düşünebiliriz.

Tariat yazıtı kuzey yüzü 5. satırda geçen LWmiçIsI harf kümesi hakkındaki tartışmalar daha çoktur. Katayama (1999: 172), bunu *yağma alumçisi* “official creditors of the Yağma” olarak okur. Şinehüü (1975: 78), buradaki çIsI harf kümesini *çigşi* unvanının hatalı yazımı olarak görür. Klyaştorımy, LWmiçIsI harf kümesinin; *lum* ve *çisi* iki ayrı ad olabileceğini ileri sürer. Buradaki *lum* adının Toharca *lun*, Orta Çince *long* 龍 kelimesinden, *çisi*’nin ise Orta Çince *cishi* (刺史) “bölge amirliğinin en yüksek resmî şahsiyeti” kelimesinden geldiğini düşünür. Klyaştorımy’e (1988: 278) göre, *cishi* Çin’e bağlı olan küçük yönetimlerin başkanlarına

verilen unvandır, *lum* ise Çin'e bağlı bir bölge olan Agni'de 焉耆 bulunan bir boy adıdır.

Tekin (1983: 824) *LwmičI* harf kümesini *alımçı* “alımcı, vergi tahsildarı, devlet alacaklarını tahsil ile görevli resmi şahıs” kelimesinin *m*'den önceki ünlünün yuvarlaklaşmış biçimi olarak görür, bu görüşe katılmak gerekirse *YGmA : LWmičIsI* harf kümesini *yağma alımçısı* “Yağma halkının borçlarını, vergilerini tahsil ile görevli şahıs” olarak yorumlamak gerekmektedir. Tekin yazıtlarda erken bir ünlü yuvarlaklaşmasının şaşırtıcı olduğunu, fakat bunun imkansız olmadığını belirtir. Aydın (2013: 18) *LWmičIsI* harf kümesini “Yağma halkının borçlarını, vergilerini tahsil ile görevli şahıs” anlamında yapılacak bu çevirinin metnin anlamına uymayacağını söyler.

Berta (2010: 258) *alwmči* olarak okuduğu kelimeyi “şaman (?)” olarak çevirir, bu yorumu dayanak olarak Árpád Hanlığı'nın (850-1301) kurucusu Álmos'un (820-894) ismi hakkında yaptığı açıklamayı gösterir: bu ismin Grekçede *Almuč(i)* olarak okunduğunu, **ali-* “to be entranced” fiiline isimfiil yapan *-mIš* ekinin gelmesiyle türemiş olabileceğini belirtmiş ve böylece bu kelimenin “the one who takes away, the founder of the el” anlamında olduğunu düşünmüştür (Róna-Tas & Berta 2011: 1171). Berta'nın kendisinin de şüpheyile yaklaştığı bu yorumun daha çok dilbilim verileriyle desteklenmesi gerekmektedir.

Aydın (2013), *Lum* veya *alum* biçiminde okumaya elverişli olan *Lwm*'un ya yazıcının ilk iki harfi yanlış hakkettiğini ya da yazıtın bu yüzündeki aşınma ve yıpranmalar sonucunda harflerin yanlış teşhis edildiğini düşünür. Ayrıca $\downarrow L$ ile $\uparrow q$ ve $\downarrow w$ ile $\downarrow N$ işaretlerinin yazımlarının birbirine benzediğini göz önünde bulundurarak *Lwm* harf kümesini *KNm* harf kümesinin yanlış yazımı olarak görür ve bunu (*KNm*) *qanım* “hanımın” olarak okumayı tercih eder. Aydın'ın bu görüşünü tutarlı bulmuyoruz. Bu konudaki düşüncemizi şu şekilde açıklayabiliriz: 1. Osman Mert'in epigrafik belgelemesine göre *Lwm* bu üç harf “sağlam durumda olan harfler” olarak işaretlenmiştir; 2. $\downarrow N$ ve $\downarrow w$ harfleri yazım bakımından benzerlik gösterse de aşınma ve yıpranma sonucunda $\downarrow L$ harfinin $\uparrow q$ harfine dönüştüğünü düşünmek zordur; 3. Eğer buradaki kelime *qanım* “hanımın” olsaydı böyle önemli bir unvanın yanlış kazanma ihtimali çok düşük olurdu.

$\downarrow\downarrow\downarrow\uparrow\uparrow\uparrow$ *LWm* : *Ič/čIsI* harf kümesinin ortasındaki üst üste iki noktayı (:) ayırıcı işaret olarak kabul edersek harf kümesini *lum/alum:čiši/čisi* şeklinde okuyabiliriz; fakat bu şekildeki okumayı

anlamlandırmak zor olacaktır. Şinehüü'nün önerdiği gibi ikinci kelimeyi *çigşi* “yerel yönetici” kelimesinin içindeki /g/ harfinin düşmesinden meydana gelen yanlış yazım olarak kabul etmemiz hâlinde *lum/alum* kişi adı; *çigşi* ise bu kişinin unvanı olur.

Aydın'ın (2013: 19) diğer bir önerisi ise *Iç/çIsI* harf kümesini *eçisi* olarak okumaktır. *eçisi* “ağabey” ve “amca” anlamlarına gelen bir kelime olmakla birlikte sözcüğün başındaki *e* ünlüsünün açık mı kapalı mı olduğu tartışmalıdır. Aydın, Yenisey yazıtlarında kapalı *e* sesinin farklı bir işaret ile gösterildiği sözcüğün çok sayıda örneğinin bulunduğunu, *Iç* veya *çI* hecesini göstermek üzere kullanılan işaretin ise burada *iç* hecesini gösterdiğini dikkate alıp kelimeyi haklı olarak *eçisi* “amcası” okumayı ve anlamlandırmayı tercih etmiştir.

Yukarıdaki kanıtlara dayanarak, *YGmA* harf kümesini boy adı *yağma*, *Lwm* harf kümesini kişi adı *lum/alum*, *içIsI* harf kümesini *eçisi* “ağabeyi/amcası” olarak kabul ediyoruz, bu harf kümesininin *yağma lum/alum eçisi* “Yağmalardan Lum/Alum'un ağabeyi / amcası” biçiminde okunmasını uygun buluyoruz.

(2) *kl* : *YWRtIdI*

kl : *YWRtIdI* harf kümesini Şinehüü (1975: 78) *eki yor tidi* olarak okumuştur; Klyastornıy (1988: 278) ise *eki yoritdi* “iki adam gönderdi” şeklinde okumuştur. Bu harf kümesindeki son iki harf yalnızca ön ünlülerle kullanılabilen *hX td* harfleri olduğu için Klyastornıy'nin önerisi göz ardı edilebilir. Her iki araştırmacı da burada *yorı-* fiilinin bulunduğunu öne sürmüş ancak Tekin (1983: 824) burada anılan boy adlarının okunup yazdırıldığını düşünerek ikinci kelimeyi *yurç* “kayınbirader” ile ilişkilendirmeyi tercih etmektedir. Ayrıca Tekin'e göre, Kül Tegin yazıtında da geçen *yurç* kelimesinde son ses küçültme eki *-ç* olarak görülmelidir (karşılaştırın *ataç* < *ata-ç*).

YWR harf kümesi kuzey yüzü 5. satırda iki defa görülmektedir, satırda *YWR* harf kümesinin ilk defa görüldüğü yer, yazıtın güncel durumunu göz önünde bulundurarak gerçekleştirilen çalışmalarda bulunmasa da yazıtın ilk neşirlerinde verilen fotoğraflarda vardır (Şinehüü 1975). Aydın ise aynı satırda iki kez geçen bir sözcüğün her ikisinde de sondaki *-ç* harfinin yazılmasının unutulmuş olamayacağını düşünerek Tekin'in görüşünü reddetmektedir. Aydın (2013: 18), sözcüğün *yor* veya *yur* okunduğunda herhangi bir anlam kazanmadığını, sözcüğün başında, yazılmayan bir *A* ile okunduğunda *ayur* “anlatıcı” olarak okunabileceğini

öne sürmektedir. Aynı zamanda satırın başından beri, yazıtı yapan, yazan ve olayları anlatan kişilerden bahsedildiği için *ayur* “anlatıcı” biçiminde bir kelimenin satırın içeriğiyle uyuştuğunu uygun bulmaktadır. Bu konuda Aydın, başka kaynaklarda geçmeyen *ayur* kelimesinin yazıtlarda kullanılan *ay-* “söylemek, demek” fiili ile + *(U)r* fiilden sıfat yapma ekiyle kurulduğunu düşünerek, kelimeyi Hapax legomenon, yani tek örnek olarak kabul etmektedir.

Ancak bize göre, başka hiçbir metinde geçmeyen bir kelimeyi bu şekilde bir faraziyle açıklamak zorlamadır. Ayrıca, Tekin’in de belirttiği gibi buradaki problem *-ç*’nin eksik yazılması değildir; fakat Kül Tegin yazıtında tespit edilen *yurç* kelimesinin orijinal biçiminin *yur* olması gerekmektedir. Bu durumda Tekin’in görüşünü makul buluyoruz.

Sonuç

Bu makalede, Tariat yazıtının kuzey yüzü 5. satırındaki tartışmalara sebep olan *YGmA : LWmiçIsI : kl : YWRtIdI* harf kümesini daha önce gerçekleştirilen araştırmaları dikkate alarak yeni görüşler ortaya atmaya çalıştık.

Araştırmacıların tespitlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

(1) *YGmA*: *yağma* “Yağma (boy adı)”; *ayığma* “anlatıcı”; *yağıma* “düşmanıma”.

(2) *LWmiçIsI*: *(A)Lum-çisi/Lum çisi ?*; *alumçisi* “alacaklısı”; *alwmçisi* “şaman”; *alum çigil* “alum ve çigil”.

(3) *YWRtIdI*: *yorıtdı* “gönderdi”; “yola çıktı”; *yur tēdi* “kayınbiraderi söyledi”; *ayur tēdi* “anlatıcı ? dedi (anlattı)”; *žurtdy* “memleketine”.

Çalışmamızda, yukarıda örneklerle gösterdiğimiz araştırmacıların ortaya attıkları önerilerin hiçbirinin bütünüyle kabul edilemeyeceği gösterilmiştir. Neticede *YGmA : LWmiçIsI : kl : YWRtIdI* harf kümesinin *yağma : alum/lum : äçisi : eki yur tēdi* “Yağma Alum/Lum’un ağabeyi/amcası ve iki kayınbiraderi dedi (anlattı).” şeklinde okunması ve anlamlandırılması gerektiği düşünüyoruz, bu şekilde kelimeler ve metnin anlamı örtüşmüş oluyor.

Kaynaklar

- Ariz, Ä. & Aydın, Ä. (2014). *Qadimki Türk Yeziqidiki Taş Pütüklär*. Ürümcı: Şincang Helq Nāşriyati.
- Aydın E. (2011). *Uygur Kağanlığı Yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları.

- Aydın E. (2013). Tariat Yazıtı'nın Kuzey Yüzünün 5. Satırı Üzerine Yeni Okuma Ve Anlamlandırma Önerileri, *Türk Dil Kurumu Yıllığı Belleten*, 2013 (61-1), pp.13-22.
- Bazılhan N. (2005). *Kazakistan Tarihi Turalı Turki Derektmeleri II, Köne Türik Bitiktastarı Men Eskertkişteri (Orhon, Yenisey, Talas)*. Almatı.
- Berta Á. (2004). *Szavaimat Jól Halljátok... A Türk és Uygur Rovásírásos Emlékek Kritikai Kiadása*. Szeged: Jate.
- Berta Á. (2010). *Sözlerimi İyi Dinleyin: Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*. Çev. Emine YILMAZ, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Doğan, Ş. (2021). Moğolistan Kültürel Miras Merkezinin Faaliyetleri ve Merkezin Şine Us, Tes, Tariat, 1. Karabalgasun Yazıtları ile İlgili Son Çalışmaları Üzerine. In *IX. Uluslararası Türk Dili Kurultayı I Bilge Tonyukuk Anısına* (Ankara, 26-30 Eylül 2021) (pp. 675-696). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Geng Shimin 耿世民(2005). *Gudai Tujuewen Beiming Yanjiu 古代突厥文 碑铭研究*. Beijing: Zhongyang Minzu Daxue Chubanshe.
- Karcaubay S. (2011). *Orhon Muraları, 1. Kitap*. Almatı: Elşejire Baspası.
- Katayama A. (1999). Tariat Inscription. in: *Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998*. Osaka: pp.168-176.
- Klyaštornıy S. G. (1982). The Terkhin Inscription. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1982 (36), pp. 335-366.
- Klyaštornıy S. G. (1988). Sinkiang and the Kaghans of Ordubalyk Interpretation of the Fourteenth Line of the Terkh Inscriptions. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1988 (42), pp. 277-280.
- Mert O. (2009). *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes–Tariat–Şine Us*. Ankara: Belen Yayını.
- Ölmez M. (2018). *Uygur Hakanlığı Yazıtları*. Ankara: BilgeSu.
- Róna-Tas A., & Berta Á. (2011). *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian Part 1: Introduction, A-K. Part 2: L-Z, Conclusions*. Apparatus Wiesbaden: Harrassowitz.
- Şinehüü, M. (1975). Tariatın orhon biçigiyn şine dursgal. *Studia Arheologica* (6/1).
- Tekin T. (1982).The Terkhin Inscription. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1982 (37), pp.43-86.

- Tekin T. (1983). Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi. *Türk Dil Kurumu Yıllığı Belleten*, 1983 (46), pp.795-838.
- Hong Yongmin 洪勇民(2012). *Huihe Hanguo Gudai Tujuewen Beiming Kaoshi* 回纥汗国古突厥文碑铭考释. Xian: Shijie Tushu Chubanshe Youxian Gongsi.
- Zhang Tieshan 张铁山 (2009). Gudai Tujue Runiwen Tieerhenbei Yanjiu 古代突厥如尼文《铁尔痕碑》研究. Zhang Dingjing & Abdurishid Yakup (Eds). *Tujue Yuwenxue Yanjiu*. 突厥语文学研究. Beijing: Zhongyang Minzu Daxue Chubanshe.